

TÜRKÇENİN ÇEKİRDEK TÜMCELERİNDEKİ KURUCU YAPILARA ÜRETİMSSEL-DÖNÜŞÜMLÜ DİLBİLGİSİ AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM Işıl İnce

I. Giriş

Tümceler tarih boyunca çeşitli dilbilgisi yöntemlerine göre değişik şekillerde incelenmiştir. Örneğin, geleneksel dilbilgisi, söz bölükleri (parts of speech), özne ve nesne gibi sözdizimsel işlevleri tümce içindeki anlamları yönünden incelemekte ve bunların tümce içindeki diğer kuruluşlarla olan ilgileri konusuna pek değinmemektedir. Bu nedenle, geleneksel dilbilgisi, tümcenin değişik görevler yüklenebilen birimlerini bir sistemin parçaları olarak değil, kendi içinde değerlendirmesi açısından eleştirilmektedir.¹

Diğer taraftan, yapısal dilbilgisi, dili, bütün dil öğelerinin birbiriyle ilişkide olduğu bir sistemler bütünü olarak görmektedir. Yapısal dilbilgisi yöntemlerine göre dilin sesbilim (phonology), biçimbilim (morphology) ve sözdiziminden (syntax) oluşan kademeli bir yapıya sahip olduğu düşünülmekte ve tümceler bu kademeli yapının en üst düzeyinde yer alan sözcük sınıflarının (word classes) dağılımı olarak algılanmaktadır. Bu yönetime göre yapılan bütün tümce analizlerinde, tümceler belirli dilbilgisel dizilişlerde yer alan sözcük kalıpları olarak incelenmiştir. Sonuç olarak, yapısal dilbilgisi, dile sistemli bir açıklama getirmesine rağmen, biçime yönelen bir tutum izlemiştir. Bu nedenle yapısal dilbilgisi, sadece yüzeysel yapıdaki biçimleri ve onların bileşimlerini algılamaya çalışması açısından eleştirilmektedir.²

Dil ve dilbilim inceleme yöntemleri üretimsel-dönüşümlü dilbilgisinin ortaya atılmasıyla büyük ölçüde değişime uğramıştır. Bu görüşe göre, dilin kurala dayalı (rule-governed) tümcelerden oluştuğu savunulmakta ve dilbilgisinin bu tümce yapılarını açıklayan kuralları kapsadığı ileri sürülmektedir. Bu kuralların ise, konuşucuların *dil yetilerinde* (competence) var olduğu düşünülmektedir.

Tümce analizi açısından, tümcelerin iki yapıdan oluştuğuna inanılmaktadır: derin yapı ve yüzeysel yapı. Üretimsel-dönüşümlü yaklaşıma göre derin yapı, tümcede yer alan mantıksal, soyut yapı; yüzeysel yapı ise, derin yapıda var olan anlamların açıklanış biçimi, sözcüklere dökülmesi olarak düşünülmekte ve bu iki yapının birbirine bir takım dönüşüm kurallarıyla bağlı olduğuna inanılmaktadır. Bu teoride tümce yapıları iki ana kuralla açıklanmaktadır: *yapı kuralları* (phrase structure rules) ve *dönüşüm kuralları* (transformational rules). Bunlardan yapı kuralları, dilin çekirdek tümcelerini, dönüşüm kuralları ise dilin bütün tümcelerinin bu yapı kurallarına dayanarak üretilmesini açıklamaktadır. Ayrıca, üretimsel-dönüşümlü dilbilgisi sadece bir tek dili açıklayan bir çalışma değil, doğal dillerin temelinde bulunan evrensel kuralları ortaya çıkarma amacına yöneliktir. Bu yaklaşıma göre, bütün dillerin yüzeysel yapılarında farklılıklar göstermelerine rağmen, derin yapıda ortak bir takım evrensel ilkelere sahip olduklarına inanılmaktadır. Örneğin, bütün dillerde yapı kuralları ve dönüşüm kuralları olduğu varsayılmakta, ayrıca bütün dillerin tümcelerden oluştuğu ve bu tümcelerin ad öbeği (noun phrase), eylem öbeği (verb phrase) gibi sözdizim kurallarını formül şeklinde ifade etmede kullanılacak sözdizimsel kategorilerden (syntactic category) oluştuğu düşünülmektedir.³

II. Üretimsel-Dönüşümlü Dilbilgisi ve Türkçe

Türkçede şimdiye kadar uygulanan tümce analizi yöntemleri kısaca gözden geçirildiğinde, Türkçede şimciye kadar yapılan tümce analizlerinde geleneksel ve yapısal dilbilgisi yöntemlerinin kapsamından oluşan bir yol izlendiği görülmekte, ayrıca üretimsel-dönüşümlü dilbilgi yöntemine göre Türkçedeki yapı kurallarını araştırmaya yönelik fazla çalışma olmadığ dikkatimizi çekmektedir.⁴

A. Türkçenin temel sözcük dizilişi özellikleri

Bütün dillerin yüzeysel yapıda belirli özne, nesne ve yüklem sıralamasına sahip olduğu (Steele 1978, 587) düşüncesinden hareket ederek Türkçenin temel sözcük dizilişini *özne-nesne-yüklem* olarak belirleyebiliriz. Örneğin, '*Ben kitabı okudum*'. 'Fakat bu, Türkçedeki tek sözcük diziliş sırası olduğu anlamına gelmemelidir, çünkü Türkçe esnek bir sözcük dizilişi özelliğine sahip bulunmaktadır. Bu nedenle, '*Kitabı ben okudum*' veya '*Okudum ben kitabı*' tümcelerine rastlamak mümkündür. Bu durum, dönüşümlü yaklaşım açısından düşünöldüğünde ise, sözcük dizilişindeki değişmeler stilistik amaçlarla ya da cümledeki bazı anlamları vurgulama sebebiyle yapılan dildeki temel sözcük dizilişinin dönüşümleri olarak ele alınabilir. Bundan dolayı, sözcük dizilişindeki bu değişiklikleri, yapı kuralları ile ilgili bir çalışmanın kapsamına dahil etmek doğru olmaz.⁵

B. Türkçenin çekirdek tümcelerindeki kurucu yapılar

Analizimize bütün dillerde büyük bir olasılıkla bulunduğu var sayılan *ad öbeği* (AÖ) ve *eylem öbeği* (EÖ)nin varlığı noktasından hareketle başlayabiliriz. (Huddleston 1976, 199) Bu evrensel kural bize dildeki ilk yapı kuralını vermektedir:

1. T _____> AÖ EÖ

1. Ad öbeği

Analizimizin birinci kısmında, ad öbeği içinde yer alan kurucu yapılar araştırılmaktadır. Fakat bu arada, ad öbeğinde bulunan kurucu yapılar konusunda üretimsel-dönüşümlü yaklaşım açısından türlü tartışmaların sürdüğünü görmekteyiz.⁶ Bu nedenle, fazla ayrıntıya girmeden ad öbeği kurucularını belirlemeye çalışarak bunlar için yapı kuralları koymayı amaçlıyoruz. Türkçede ad öbeğinde başlıca şu yapıların bulunabileceği görölmektedir:

a) *Ad öbeği*, bir *ad* (A) ve dolayısıyla bir adıldan oluşabilir. Bu bize aşağıdaki kuralı vermektedir:

2. AÖ _____>A

Örneğin:

3. *Elif* sustu. YK 132

4. (*Ben*)⁷ oturuyorum.

b) *Ad öbeği* bir *belirleyici* (Bel) (Determiner) ve bir *addan* oluşabilir:

5. AÖ _____>(Bel)⁸ A

6. Polisler *bir* hırsız yakaladı.

7. *Bazı insanlar* neşelidir.

c) *Ad öbeği*, *sıfat öbeği* (SÖ) + *Ad öbeği* yapısından da oluşabilir:

8. AÖ _____> (SÖ)AÖ

9. *Çok güzel bir kız* geçiyordu.

10. *Pek tatlı birkaç çocuk* içinde uyuyordu.

(1) *Sıfat öbeği* ise bir tek sıfat şeklinde bulunabilir. Bu bize aşağıdaki yapı kuralını vermektedir:

11. SÖ _____ > S

Örneğin:

12. *İhtiyar adam* yorgundu.

13. *Küçük kız* gülüyordu.

(2) *Sıfat öbeği* ayrıca *belirteç öbeği* (Blr Ö) + Sıfat yapısından da oluşabilir:

14. SÖ _____ > BlrÖ S

(a) *Belirteç öbeği* tek bir belirteçten oluşabilir:

15. BlrÖ _____ > Blr

Örneğin:

16. *Olağanüstü güzel* bir gün geçirdik.

17. *Oldukça neşeli* bir kız geldi.

(b) *Belirteç öbeği* bazen de iki belirteçten oluşur:

18. BlrÖ _____ > (Blr) Blr

19. *Çok fazla yakışıklı* bir adam gelmiş.

20. *Oldukça fazla şişman* bir kadın şarkı söylüyordu.

d) Türkçede *ad öbeği* bir isim tamlamasından da oluşabilir:

21. AÖ _____ > (AÖ) AÖ

22. *Bahçe kapı-sı* açıldı.

23. *Cam kavanoz* kırıldı.

Bazen de *iyelik adlı* (possessive pronoun) bir adla birlikte başka bir yapı oluşturur:

24. *(Onun) eller-i çok* büyüktü. YK 63

25. *(Benim) uzun saçlar-ım* vardı.

Sonuç olarak, analizimizin ad öbeği kısmında belirlenen yapı kuralları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

26. AÖ _____ $\left. \begin{array}{l} \text{(Bel)} \\ \text{(Sö)} \\ \text{(AÖ)} \end{array} \right\}$ AÖ SÖ _____ > (BlrÖ) S
BlrÖ _____ > (Blr) Blr

2. Eylem öbeği

Analizin ikinci kısmında, eylem öbeğinde yer alan kurucu yapıları tartışacağız. Bu konuda vardığımız sonuca göre Türkçede eylem öbeği aşağıda değineceğimiz kuruculardan oluşabilmektedir:

a) Her ad öbeğinde bir ad bulunması gerektiği gibi her eylem öbeği de en az bir eylemden oluşmaktadır.⁹ Böylece eylem öbeği için ilk kuralımız aşağıdaki gibi olacaktır:

27. EÖ _____ > E

Örneğin:

28. *Zeliha korktu*. YK 72

29. *Hasta adam öldü*.

b) Eylem öbeğinde eylemin yanısıra geleneksel dilbilgisinde nesne adı verilen bir ad öbeği bulunabilir:

30. EÖ _____ > (AÖ) E

31. *Çocuk tatlı sever*. (Köstem 1975, 16)

32. *Babam nenem-i öldürdü*. YK 128

c) Eylem öbeğinde bulunabilecek diğer bir kurucu ise geleneksel dilbilgisinde dolaylı tümleş adı verilen ve görevi farklı olan ikinci bir ad öbeğidir:

33. EÖ _____ > (AÖ) (AÖ) E

34. Ben *kitabı Ahmet-e verdim*.

35. Ayşe *kırmızı defteri ben-den aldı*.

d) Eylem öbeğinde ayrıca *eylem belirteçleri* (predicative adverbs) ve belirteç gibi görev yapabilen ve bir ad öbeği ile bir ilgeçten oluşan ilgeçli öbekler (İÖ) de bulunabilir.¹⁰ Eylem öbeğinde yer alan bu kurucular için aşağıdaki yapı kurallarını verebiliriz:

36. EÖ _____ > $\left\{ \begin{array}{l} \text{Blr} \\ \text{İÖ} \end{array} \right\}$ E

37. Annemin yüzüne *hayretle baktım*.

38. Esme Dursunu *sevînçle karşıladı*. BY 66

39. İÖ _____ > AÖ İ

40. Ayşe *okula doğru gitti*.

41. *Sabahtan beri* evi temizledim.

Sonuç olarak, analizimizin *eylem öbeği* kısmında belirlenen yapı kuralları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

42. EÖ _____ > (AÖ) (AÖ) $\left\{ \begin{array}{l} \text{Blr} \\ \text{İÖ} \end{array} \right\}$ E
İÖ _____ > AÖ İ

Diğer taraftan, *tümce belirteçleri* (sentential adverbs) (Blr_T) adı verilen bir grup belirtecin tümce başına gelerek bütün tümcenin anlamını etkilediğini görüyoruz¹¹:

43. *Elbette* bir gürlütlü olmuştur

44. *Böylece* işimi bitirdim. (Gödeklî 1979, 68)

Böylece, tümce için verdiğimiz yapı kuralını genişleterek bu yeni kurucuyu da kuralımıza ekliyoruz:

45. T _____ > (Blr_T) AÖ EÖ

3. Çekirdek tümcelerde adlaştırma ve sıfatlaştırma

Bu kısımda Türkçedeki karmaşık cümle yapılarının üretimsel-dönüşümlü dilbilgisi açısından nasıl ele alınabileceği kısaca tartışılacak ve böylece teorinin ortaya attığı *bir tümcenin diğer bir tümce içine yerleştirilmesi* (embedding) kavramı incelenecektir.¹²

Adlaştırma işlemi, bir tümcenin bir ad öbeğine dönüştürülerek diğer bir tümcenin özne veya nesne görevine yerleştirilmesi olarak tanımlanabilir. (Underhill 1976, 321) Örneğin:

46. Ben Turgut'un kitabı yırttığımı gördüm.

tümcesi derin yapıda

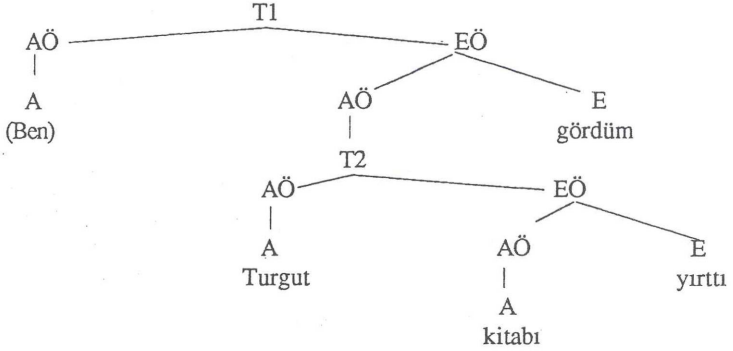
47. Ben- (Turgut kitabı yırttı) - gördüm

şeklinde iki tümceden oluşmaktadır. Bu durumda, ad öbeği için verdiğimiz yapı kurallarına aşağıdaki kuralı da eklememiz gerekmektedir:

48. AÖ _____ > T

Bu işlemi (47) için ağaç şeklinde bir diyagramla gösterebiliriz:

47.

Sıfatlaştırma işlemi ise, bir çekirdek tümcenin bir ad öbeğini belirtir duruma getirilmesidir. Bu durum aşağıdaki yapı kuralıyla ifade edilebilir:

49. AÖ _____>T (AÖ)

Örneğin:

50. Ben Turgut'un yırttığı kitabı gördüm.

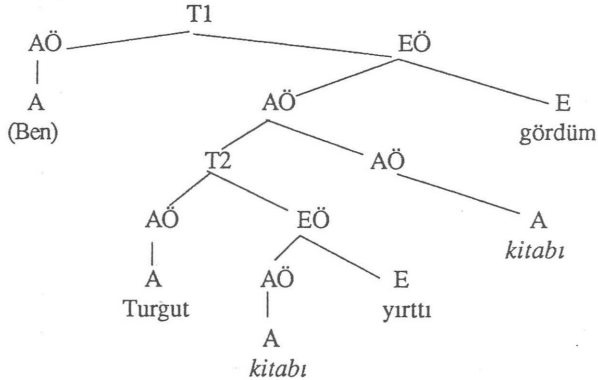
tümcesi derin yapıda

b. Turgut *kitabı* yırttı

cümlesinin dönüştürülerek

a. Ben *kitabı* gördüm.

tümcesi içine yerleştirilmesinden oluşmuştur. Bu durumda eş ad öbeklerinden birisi olan *kitabı* silinerek yüzeysel yapıda (50). tümce elde edilir:

Sonuç olarak, hem adlaştırma hem de sıfatlaştırma işlemleri Türkçede tümceleri ad öbeklerine veya sıfatlara dönüştürerek dilin karmaşık tümce yapılarına açıklama getirmektedir.

III. Sonuç

Analizimizi Türkçe için bulduğumuz bütün yapı kurallarını sıralayarak bitirebiliriz:

51. (i) T _____>(Bl_T) AÖ EÖ

(ii) EÖ _____>(AÖ)(AÖ) $\left\{ \begin{array}{l} \text{Bl}_r \\ \text{E} \end{array} \right\}$

(iii) IÖ _____>AÖ I

- (iv) AÖ _____> $\left. \begin{array}{l} \text{(Bel)} \\ \text{(SÖ)} \\ \text{(AÖ)} \end{array} \right\} \text{AÖ}$
- (v) SÖ _____> (Blr Ö) S
- (vi) BlrÖ _____>(Blr) Blr

Kısaca özetlemek gerekirse, bu yazıda Türkçenin çekirdek tümceleri Chomsky'nin üretimsel - dönüşümlü yaklaşımıyla analiz edilmekte ve dilin yapı kurallarının belirlenmesine çalışılmaktadır. Ayrıca dilin karmaşık tümce yapılarına ışık tutan, tümcelerin birbiri içine yerleştirilmesi işlemi kısaca gözden geçirilmektedir. Bu analizde sınanan, dilin kurala-dayalı olma evrensel ilkesi ya da ad öbeği, eylem öbeği gibi evrensel söz dizim kategorileri, dilin yapısı hakkında genellemeler yapmamızı ve bu genellemeleri kurallar şeklinde ifade etmemizi sağlamıştır. Bundan dolayı, bu evrensel prensiplerin bazı değişikliklerle de olsa Türkçeye uygulanabilmesi, doğal diller arasında evrensellik bulunduğu fikrini desteklemektedir. Fakat teorinin kendi içinde ya da Türkçeye uygulandığında aksayan noktalar, çok daha detaylı analizleri gerektirmektedir.

Notlar

1. Geleneksel dilbilgi yöntemleri için bkz.(Jespersen 1924, 307);(Jespersen 1931, 291; Jespersen 1927, 207);(Robins 1976); (Ivic 1965, 17); (Allen and Widdowson 1975, 48-51); (Gödekli 1979,12).
2. Yapısal dilbilgi hakkında bkz. (Fries 1952); (Bloomfield 1933); (Allen and Widdowson 1975, 51-58); (IVic 1965,114); (Maclay 1971, 159); (Gödekli 1979, 22).
3. Üretimsel-dönüşümlü dilbilgi hakkında bkz. (Chomsky 1957); (Chomsky 1965); (Smith and Wilson 1979); (Jacobs and Rosenbaum 1968); (Roberts 1986); (Allen and Widdowson 1975, 58-66); (Maclay 1971, 163); (Searle 1974, 21).
4. Türkçede yapılan tümce analizi çalışmaları konusunda bkz. (İnce 1986, 35-37).
5. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.(İnce 1986, 37-40).
6. Ad öbeğinde bulunan kurucu yapıların temel mi yoksa türemiş yapılar mı olduğu konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnce, 1986, s. 42 dipnot 7; s. 46 dipnot 9.
7. Özne durumundaki ad öbeği bir adıldan oluşuyorsa isteğe bağlı olarak tümceden düşülebilir. Bu durum bir silme dönüşümüdür.
8. Bel _ __>{ bir (belirsiz tanımlık), birkaç, bazı, çok, pekçok, bu, şu o, bir (sayı), iki, ikinci } (Köstem 1975, 16)
9. EÖ _____> E yapısı detaylı olarak incelendiğinde tümcelerin eylemlerinin ad ve ad kökenli öğlerden de oluşabileceğini görmekteyiz. Bu tip tümcelere *ad tümceleri* adı verilebilir. Örneğin: (Ben) *güzel-im*; (Siz) *tembel-siniz*. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Dizdaroğlu 1976); (Lewis 1967); (Hatiboğlu 1972); (Aksan 1980); (Gencan 1979). Fakat bu yapılar EÖ _____>E yapı kuralıyla üretilebileceğinden detaya girmeye gerek görmüyoruz.
10. İlgeç öbekleri ve eylem belirteçleri konusunda bkz. (İnce 1986, 62-67).
11. Tümce başına gelerek bütün tümcenin anlamını etkileyen bu tümce belirteçleri aynı zamanda tümcenin en sonunda da yer alabilirler.
Örneğin : 'Bir gürtütlü olmuştur *elbette*'; 'Ben işimi bitirdim *böylece*'. (Gödekli 1979, 68).
12. Bir tümcenin diğer bir tümce içine yerleştirilmesi konusunda bkz. (İnce 1986, 68-79).

KISALTMALAR

T : Tümce	Bel : Belirleyici	İÖ : İlgeç Öbeği
AÖ : Ad Öbeği	SÖ : Sıfat Öbeği	İ : İlgeç
EÖ : Eylem Öbeği	S : Sıfat	BlrT : Tümce Belirteci
A : Ad	Blr Ö : Belirteç Öbeği	
E : Eylem	Blr : Belirteç	

- > : Yeniden yazma dizimsel kuraları
 () : Seçime bağlı olan elemanları gösterir
 { } : Bir tek elemanı seçme zorunluluğunu gösterir.

BY : Bekir Yıldız, *Bozkır Gelini*, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1985

YK : Yaşar Kemal, *Ölmez Otu*, Ankara: Tekin Yayınevi. 1983.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan, 1980. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim 2*. Ankara: TDK Yayınları
- Atabay, N., Kutluk, İbrahim ve Özel, Sevi 1983. *Sözcük Türleri*. Ankara: TDK Yayınları
- Allen, J.P.B., and Widdowson, H.G. 1975. "Grammar and Language Teaching" *The Edinburgh Course in Applied Linguistics.2* (haz)Allen,J.P.B.ve S.P.Corder.Oxford: OUP,s. 45-97.
- Banguoğlu, Tahsin. 1974. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Chomsky, Noam. 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: M.I.T. Press.
- Dizdaroğlu, Hikmet. 1976. *Tümcebilgisi*. Ankara: TDK Yayınları
- Fries, Charles. C. 1952. *The Structure of English*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Gödekli, O. 1979. "A Linguistic Study of Adverbs: With Special Reference to their Usage in Contemporary Modern Turkish and English" Ankara: Hacettepe Üniversitesi (yayımlanmamış doktora tezi)
- Hatiboğlu, Vecihi. 1972. *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: TDK Yayınları
- Huddleston, R.1976.*An Introduction to English Transformational Syntax*.London: Longman.
- Ince, Işıl. 1986. "An Introductory Phrase Structure Grammar of Turkish" Ankara: Hacettepe Üniversitesi (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi)
- Ivic, Milka. 1965. *Trends in Linguistics*. Çeviren, Heppell, Muriel. London: Mouton.
- Jacobs, R.A., and Rosenbaum, P.S.1968.*English Transformational Grammar*. Lexington:Xerox College Publishing.
- Jespersen, O.1909-1949.*A Modern English Grammar:On Historical Principles*, Heidelberg.
- 1924. *Philosophy of Grammar*. New York: Henry Holt and Co.
- Köstem, Necdet, 1975. "A Contrastive Study of Relatives in English and Turkish with Special Emphasis on Problems for Turkish Learners of English. Ankara:Hacettepe Üniversitesi (yayımlanmamış Doktora tezi)
- Lewis, J. L. 1967. *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Maclay, Howard.1971."Overview"*Semantics:An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. (haz) Steinberg,D.D.,ve L.A. Jacobovitz.Cambridge: CUP,157-182.
- Roberts, Noel Burton, 1986. *Analysing Sentences: An Introduction to English Syntax*. London: Longman.
- Robins, R.H. 1976. *A Short History of Linguistics*. London: Green and Co Ltd.
- Searle, John. 1974. "Chomsky's Revolution in Linguistics" *On Noam Chomsky: Critical Essays*. Amherst: The University of Massachusetts Press, içinde.
- Smith, Neil and Wilson, Deirdre. 1979. *Modern Linguistics: The Results of Chomsky's Revolution*. Harmondsworth: Penguin.
- Steele, Susan. 1978. "Word Order Variation: A Typological Study" *Universals of Human Language 4:Syntax*. (ed) Greenberg, J. H. California: Stanford Univ.Press, 585-624.
- Underhill, Robert. 1976. *Turkish Grammar*. Cambridge: M.I.T. Press.